

Da las refurmas a la Revoluziun franzosa

«Funtaunas – istorgia da la litteratura rumantscha», tom 2

Dad eresias ed apologias (1612–1700)

Il Scumbigls grischuns e las tensiuns politicas e confessiunals: Il cumbat per l'egemonia en l'Europa dat pli che mai grond'impurtanza als pass grischuns ed a la Vuclina. Da quests interess esters nashan ils Scumbigls grischuns cun cumbats politics e confessiunals. Quels influenzeschan er la cultura e litteratura rumantscha.

Gion Antoni Calvezano e la «Bref apologetica» da Frideric à Salis: La correspundenza (per gronda part latina) enturn il convertit Frideric à Salis provoquescha la discussiun davart la confessiun. 1609: Frideric à Salis, «Epistola apologetica», latin; 1612: Gion Antoni Calvezano, «Bref apologetica» (translaziun da F. à Salis); 1614: Gian Peidar Schalchett, «Reputatio», e 1616 «Binae Epistolae» da F. à Salis (latin); 1617: Steffan Gabriel, «Storgae Salicae», correspundenza cun Frideric à Salis da 1593–1612 (latin).

Adam Mauli e l'«Anatomia dil sulaz»; Steffan Gabriel e «Unna stadera»: En consequenza da la politica e da las dretgiras nauschas daventa la discussiun tranter las confessiuns polemica e cumbattanta. 1618: Adam Nauli, «Anatomia dil sulaz dil Steffan Gabriel», adressada als «Ministers della Treis Leias»; 1625: Steffan Gabriel, «Unna stadera da pasar qual seig la vera Cardientscha».

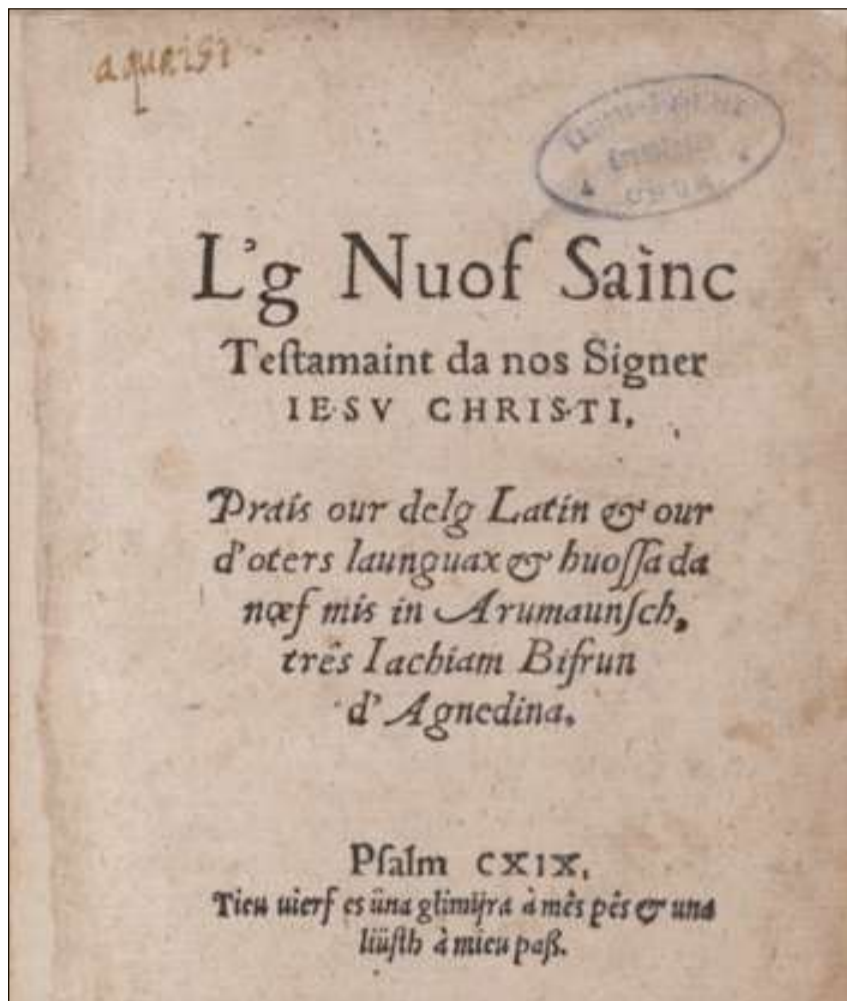
Ina disputaziun: In ulteriur text apologetic è la «Disputatiun», ina scena drammatica tranter quatter persunas, duas papistas e duas evangelicas, davart vuts e status sco er davart la veneraziun dals songts. Quest text ladin è integrà sco postludi ad «Unna saenchia et bella Histoargia dalls trais Iuvans», in drama religios.

Il pled da Dieu (1560–1720)

Las Biblas refurmadadas – puter: 1560: Jachiam Bifrun, «L'g Nuof Sainc Testamaint»; 1607: ina segunda ediziun dal Nov Testament da ses biadi Lüci Papa; 1613: Lüci Papa, «La sabgienscha da Jesu filg da Sirach...»; 1640: Joann Lucius Gritti, «L'nouf S. Testamaint».

Las Biblas refurmadadas – vallader: 1562: Durich Chiampel, «Un cudesch da Psalms»; 1657: Joan Pitschen Salutz, «Da la S. Bibla ilg prum cudasch dals Songk Profeed Moisis, nominad Genesis»; 1662: Joan Pitschen Salutz, «Da la S. Bibla ilg secuond cudasch, dals S. Profeed Moisis, nominad Exodus»; 1666: Nicolaus A. Vulpius et Jacobus A. Vulpius, «Biblia pitschna, Quai ais ils Psalms tots CL...» (psalms e chanzuns), 1679: Jacobus A. Vulpius et Jacobus Dorta, «La sacra Bibla: quai ais tuot la Sancta Scrittura, ...» (Bibla da Scuol).

Las Biblas refurmadadas – sursilvan: 1611: Steffan Gabriel, «Ilg Vêr Sulaz da pievel giuvan»; 1648: Luci Gabriel, «Ilg Nief Testament da Niess Senger Jesu Christ»; 1717–1719: «La S. Bibla. Quei ei: tut la

Il Nov Testament da Jachiam Bifrun (1560).

Soinchia Scartira, ... tras Anchins Survients d'ilg Plaid da Deus...».

Il pled da Dieu da vart catolica: Balzer Alig (1625–1677), plevon da Vrin, edescha il 1672 «La Passiun de nies Segner Jesu Christi pridora dels quatter evangelichs à mess giu ent ramonsch della part sura tras... Balzer Alig» ed il 1674 «Epistolae ad Evangelis sin tuttas domeingias, a firaus, a gijs della quareisma, cun la Passiun de N.S.I Christi. Mess giu ent Ramonsch della Liga Grischa, tras igl S.R. Balthasar Alig Spiritual de Wrin.»

Il spiegel da vita cristiana (1660–1710)

«Spiegel de devotiun» e «La glisch sin il chandalier invidada» da Pader Zacharias da Salò: Pader Zacharias da Salò (1615–1705), chaputschin talian, passenta ina gronda part da sia vita a Cumbel, empra rumantscha da la bucca dal pievel e daventa l'emprim autor rumantsch pli grond da la Surselva cun las suandantas ovras: 1663: «Doctrina christiana», Brescia; 1665: «Spiegel de devotiun diviis enten siis partz», Verona; 1685–87: «La glisch sin il candelier invidada», Cumbel; 1685: «Canzuns devotiusas da cantar enten baselgia sin las fiastas, a firaus de gl'on», Cumbel; 1695: «Devociusas chanzuns, psalmi, et hymnis, per las vespras», Bonaduz.

Il «Speculum Christianum» da Johan Jüst Ander e la «Praxis pietatis»: Era da vart evangelica è vegnida publicada differents scrittiras per ina vita cristiana. Las principalas èn las suandantas: Johan Jüst Ander cun il «Speculum Christianum», il 1681; Lurainz Wietzel cun «La Pratica da Pietate», il 1668, tuttas duas ovras

en ladin. En Surselva translatescha Christian Gaudents la medema ovra sco Wietzel en sursilvan e l'edescha il 1670 cun il titel «Praxis pietatis».

Conradin Riola e sia «Trommeta spirituala»: La lavur fadiusa e las pregias lungas faschevan, sco ch'i para, cupidar e perfin rontgir insaquantas persunas en baselgia. Encunter tals putgants cumbatta Conradin Riola (1670–1740) cun si'ovra originala «Trommeta spirituala», 1709. Plinavant è el era il translatur dal grond «Martyrologium» dal 1718.

Il baroc en terra rumantscha (1650–1750)

Il baroc, en il Grischun dal 1600 fin il 1750, croda en si'emprima fasa en il temp dals Scumbigls grischuns. Il carstgaun baroc tschertga il «kunst» da bain viver, e na lascha berg or da «mira» l'art da bain murir. La litteratura edifitganta al mussa la via tranter Dieu ed il diavel. Il carstgaun tschertga la compagnia, giada la cuminanza e chanta en quatter linguas. Chanzuns, passius e dretgiras nauschas, processius ed usits enritgeschan la vita culturala sco anc mai.

«Ventiravlamain viver e beadamain murir»: Fomazs, guerras e murias confruntavan il carstgaun cun il viver e murir, cun la vita e cun quai che vegn suenter. Ina ritga litteratura edifitganta ha preschentà al pievel la vita e mort da Cristu ed al regurdà er a l'atgna vita e mort. Las ovras las pli marcantas da quella litteratura da tuttas duas confessiuns èn las suandantas: P. Carli Decurtins, «La mira de bein morir» (1691, 1704...); Christian Caminada, «Un Mussament davart la praeparatiun tiers la mort, (il kunst beadameng da morir» (1690); Gion Christ Caduff, «Testamen dell'olma ù Kunst da ventireivlameing viver, a beadameing murir...» (1705, 1745, 1755 ... 1842); Avat Adalbert III de Funs, «Sagira via tier il parvis enten stand de sanadat, de malsognia e de malmort suenter il exempel dil Jesus vid la crusch morient» (amplifitgà, redigi e stampà 35 onns suenter sia mort, 1751).

Las «Passiuns»: Las represchentaziuns da la mort da Cristu èn stadas derasadas en l'entir territorii rumantsch. Remartgas davart Passiuns datti era da l'Engiadina. Texts da Passiuns èn avant maun oz ils suandants: Passiun da Savognin, in fragment dal 1741; Passiun da Lumbrein tenor ils 4 evangelis, texts dal 1862 e dal 1882; Passiun da Sumvitg, in drama d'in

process cunter Cristu tenor il dretg da la terra, represchentada a Sumvitg il 1801. *Las «Dretginas nauschas»:* En la democrazia grischuna era il derschar e tegnair dretgira chaussa publica e consequentmain bain enconuschenta. Ils Rumantschs han adina puspè documentà in'inclinaziun per dumondas da dretg. Quai mussan las ritgas funtaunas da dretg, ma era ils gieus da dretgira sco la «Dertgira nauscha» da Rueun 1764, da Sumvitg 1772 e da Breil 1795.

La chanzun spirituala (1562–1800)

La chanzun spirituala refurmada en Engiadina: 1562: Durich Chiampel, «Un cudesch da Psalms» (1562, 1606); 1661: Lurainz Wietzel, «Ils Psalms da David» (1661, 1733, 1776, la davos ediziun cun notas e melodias per 4 vuschs); 1684: Johannes Martinus, «Philomela» (1684, 1702, 1751, 1797); 1765: Giovanni Battista Frizzoni: «Canzuns spirituales davart Cristo Gesu» (1865, 1840).

La chanzun spirituala refurmada en Surselva: 1611: Steffan Gabriel, «Ilg Vêr Sulaz da pievel giuvan» (1611, 1625, 1649, 1683, 1740, 1768); 1749: Conradin Riola, «Musica spirituala da l'olma» (1749, 1782); 1756: Conradin Riola, «Il part da la Mus. Spirituala...» e «Canzuns spirituales...» (cun notas); 1784: Mattli Conrad, «Novas chanzuns spirituales» (1784, 1825, 1830).

La chanzun spirituala catolica: 1674: Balzer Alig, «Enzacontas canzuns spirituales sin las principalas fiasta[s]»; 1685: P. Zacharias da Salò, «Canzuns devotiusas da cantar enten baselgia sin las fiastas, a firaus de gl'on»; 1690: P. Carli Decurtins, «Consolaziun della Olma Devoziusa» (1690, 1702, 1703, 1731, 1749, 1796, 1831, 1856, 1941 – l'emprima cun notas –, 1945); 1695: P. Zacharias da Salò, «Devociusas chanzuns, psalmi, et hymnis, per las vespras».

Il «Saut dals morts»: Il «Saut dals morts» è sa sviluppa or da la confruntaziun dal carstgaun cun la mort, e quai sco pictura murala (Dürer, Holbein) e sco dramatisaziun chantada. Jan Polin Jecklin copiescha sco scolari in tal giu en ladin (1605). Johann Moeli, in plevon, edescha in «Saut d'als morts» en sursilvan il 1680. Johannes Martinus translatescha il giu sursilvan en ladin il 1724.

Da la litteratura spirituala e pratica ad ina litteratura poetica (1700–1800)

En il 16avel e 17avel tschientaner è la litteratura rumantscha prevalentmain spirituala: religiosa, apologetica e morala. Sporadicamain s'occupa ella cun la vita e cun il mund secular. Adina pli frequenta daventa era ina lectura poetica transladata. *Viadis per il mund:* Jacob Bundi, «Il viadi a Jerusalem», 1591/92, translata da frater Antoni Soliva il 1703; Casper Collemberg, «Viadi, che jau, G.C. Collemberg vai faig il onn 1765. En l'isla de Frontscha» (Madagascar); Gion Paul Tomaschet, «Ina cuorta Descriptiun dil Viadi» (cunter ils Franzos en Egipta, 1800).

Furmas da dretg e lur execuziun: Da la disa e da l'isanza nascha il dretg oral e pli tard quel scrit per latin e per tudestg fin enturn il 1550. Da quel temp cumparan las furmas da dretg scrittas per rumantsch en Engiadina. En Surselva èn documentadas furmas da dretg rumantschas pir en il 17avel tschientaner. 1659: «Fuorma da menar il dreitg ... Comin da lomnezia», suandada dals auters cumins da las valladas renanas; 1797: Duitg Balletta da Breil relata davart l'execuziun dal dretg. *La tgina dal corp e cudeschs da medischna:* Il quità per il bainstar corporal sa manifestescha en l'existenza da medis ambulants ed en differents scrittiras da medischna, derasadas en manuscrits en las cuntradas rumantschas per rumantsch. Exempel: «Cudisch da medischnas» en la claustra da Mustér, probabel da frater

Antoni Soliva (1671–1740); «Cudesch da maschinas», copià da Curadin e Clo Stupaun, 1747.

Il svilup dal drama en l'Engiadina: Jan Perin, «Histoargia davart Saenchia Cicilia», 1644; Fadrich Wietzel, «Tragicomedia hagida in Zuotz ano 1673» e «Resoluziun et grand Constantia da duos Femnas», 1674.

Il svilup dal drama en Surselva: Maurus Wenzin (?), «Treis ga perfeitg S. Plazi», 1744; Meinrad Moos (?), «Comediaetta ... Gion Guarinus igl penitent puccont», 18avel tschientaner; N.N., drama da s. Gieri, 18avel tschientaner, imitaziun da «Leben und Tod des ... Ritter Georgius». *Vers la prosa bella en Surselva:* «Historia da Barlaam et Giosafat»; «Della Beada veta e beada mortt digl venerabel soing Alexius» (Crist. Antoni Caduff, 1781); «La Veta da Sointgia Genoveva» (Gion Antoni de Canthieni); «Ina Biella Historia de Lionnora» (1784); «Ina historia de ina inozenta ... Grova» (Durisch Capaul, ca. 1750).

Vers la prosa bella en Engiadina: «L'istorgia dall chavalier Peter et da la bella Magullonia»; «Una bella Historia da Alexander Ig Pischan» (John H. Zodrell, 1746); «Alchiunas bellas et nüzavlas histoargias».

A la sava d'in temp nov (1750–1815)

In temp e spiert nov s'annunzia: Las ideas da l'illuminessem che vegnan da la Frantscha mettan la paisa sin la sauna raschun e propageschan il princip dal bun e dal nizzaivel. I vegn appellà d'observar il mund e far diever da l'intelletg, da crair al bun dal carstgaun e da scolari quel. Ina nova relaziun da l'uman cun la natira, la scienza, cun l'economia e la scolaziun maina ad ina nova cuminanza secularisanta.

La raspada generala u la cumissium dals stans dal 1794: La raspada generala dal 1794, cun la revolta ch'entschaiva en Lumnezia, daventa ina dretgira nauscha dals patriots cun ils aristocrats enturn Ulysses de Salis. I vegnan fixads il tudestg, il talian, il sursilvan ed il ladin sco linguas uffizialas ed instradadas novaziuns sin ils champs da la scola e da la construcziun da vias, per ils paupers ed a favor d'ina regenza centrala.

Profets dal temp nov: Tar quels tutgan ser Mattli Conrad (1745–1832) e sia finamira dal bainstar general; pader Placi a Spescha (1751–1833) cun sias ideas davart ina lingua dals scienziads ed ina naziun retorumantscha; president Georg Anton Vieli (1745–1830), in chantatur e prosaist politic.

Ils amis da la tradiziun

Tar quels sa tracti d'auturs che stattan tranter dus temps. D'ina vart èn els ferm ragischads en la tradiziun ed oravant tut en las furmas politicas e socialas da las Trais Lias, da l'autra vart enconuschnan els las ideas da l'illuminessem e san ch'il temp nov pretenda midadas. Dus enconuschents amis da la tradiziun èn Theodor de Castelberg (1748–1818), landrechter, oratur ed autor dramatic e Peder Anton de Latour (1778–1864), politicher, translatur da dramas e poet politic. Da la medema tempra èn ils dus cudeschs da gieus da Trun che cuntengan translaziuns da plirs dramas talians e tudestgs (ch'èn per part vegnids edids en las Anallas).

La preschentaziun:

Gion Deplazes: Funtaunas. Istorgia da la litteratura rumantscha per scola e pievel. Tom 2: Da las refurmas a la revoluziun franzosa. Cuir 1988.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?id=1337&hiid=1222
www.chatta.ch

Charta da Madagascar dal 1765 – l'onn che Casper Collemberg l'ha visità e descrit.